

---

*Л.М. Яковець,
аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

БІБЛІОТЕКИ МОНАСТІРІВ ТА СОБОРІВ ЯК ДУХОВНА ЦІННІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Духовне відродження України, відтворення національної історичної пам'яті поставили на порядок денний питання про переосмислення всіх сторін діяльності таких могутніх і впливових інститутів минулого, як православні монастирі та собори. Історично так склалося, що однією із своєрідних рис українських православних монастирів і соборів стала їх суспільно значуща роль. Це пов'язано з тим, що монастирі та собори з самого початку свого становлення органічно включилися у релігійні, культурні, соціальні, економічні і політичні процеси на Русі. Культурна діяльність монастирів і соборів була зумовлена високою концентрацією в них освічених людей, які засновували при монастирях та соборах бібліотеки та школи. Монастирі і собори мали для цього сприятливі умови навіть у часи лихоліть. З Візантії надходить значна кількість різноманітної літератури, яка осідала й зберігалася у церковних, монастирських та приватних бібліотеках. У середовищі церковних ієрархів з'являються високоосвічені діячі, збирачі та цінителі книг: письменники, філологи, філософи, історики, бібліотекарі та ін.

Незважаючи на велику кількість літератури про діяльність православних монастирів та соборів, вони залишаються ще недостатньо досліджені. Серйозний крок до вивчення історії становлення та діяльності перших бібліотек при монастирях і соборах на Русі зробили К.І. Абрамов, А. Глухов, М.І. Слуховський. Значну цінність становлять також дослідження Т.Г. Горбаченко про роль бібліотек монастирів та соборів у збереженні духовного надбання українського народу. Розвиток монастирських бібліотек на Волині висвітлено у працях митрополита Іларіона (І.Огієнка) та А.Добротворського.

Зосередивши у своїх руках джерела освіченості, якими були книги і книгодрукування, монастирі і собори стали регулюючими центрами у суспільному житті давньої Русі. У XI–XVII ст. провідна роль монастирів у формуванні писемної культури була зумовлена тісним входженням монастирів, і церкви загалом, у громадське життя і мала істотний вплив не лише на релігійне, а й на соціально-політичне, національне і культурне життя в Україні.

Всі етапи історичного розвитку Русі-України позначилися на бібліотеках монастирів і соборів як джерелах духовної культури. Бібліотеки стали сховищем пам'яток писемної культури. Зберігаючи пам'ятки писемної культури, вони зберігали документальну базу, якою закріплювався розвиток мови. Бібліотеки монастирів та соборів мали і культурне і економічне значення. Бібліотеки були пов'язані спочатку з переписуванням книг, а потім – з друкарством. Іноді бібліотеки уособлювали в собі освітній заклад та книжкову майстерню. При цьому бібліотеки монастирів та соборів були основним сховищем національного літературного фонду. Зосередження у монастирях часових носіїв інформації (крім книг – іконопис, архітектура, декоративно-ужиткове мистецтво) зумовило їх перетворення на центри літописання, а пізніше – книгодрукування та просвіти.

Бібліотеки монастирів та соборів пройшли довгий шлях історичного та культурного розвитку. Вони руйнувалися на важких етапах життя і воскресали при культурному піднесенні держави. Зі своєю тихою, невидимою працею бібліотеки органічно виконували соціальну роль. Про загальний напрям цієї праці можна судити за матеріалами як церковної, так і громадянської історії. Праця багатьох поколінь зберігачів книг затверджувала у суспільстві культурну традицію великої ваги, виховувала потяг до книги, до книжкового збирання, до поширення знань.

Сьогодні під поняттям “бібліотека” розуміється комплекс трьох складових: книга, бібліотекар та читач. Але у давні часи книга (текст) відігравав основну роль: книга приводила до “книгосховища”, а значення бібліотекаря та читача усвідомлюється пізніше. Як зазначає М.Слуховський, наші предки називали бібліотеку “книгосховищем” [12]. Необхідність збирання і збереження книги привело до появи бібліотек як спеціальних приміщень для збереження книг.

В X ст. в Києві виникають перші православні храми, які стають центрами переписування і зберігання церковних, богослужбних книг. Як зазначає К.Абрамов, Десятинну церкву Володимир прикрасив “іконами та книгами і церковними посудинами” [1]. Тобто можна говорити про те, що уже на той час книгу шанували і зберігали у храмах.

Першою бібліотекою на Русі вважається книжкове зібрання київського Софійського собору, саме цю бібліотеку називають бібліотекою Ярослава Мудрого. Найдавніша згадка про бібліотеку Ярослава Мудрого міститься в “Повісті врем’яних літ”, яка датується 1037 р. [10]. У 1037 р. у Києві була заснована митрополія на чолі з митрополитом із греків, а Софійський собор став резиденцією Київського митрополита. Тільки після 1037 р., можливо, навіть під кінець життя князь передав своє книжкове зібрання до митрополичої церкви. До цього протягом багатьох років існувала самостійна і досить велика Ярославова бібліотека. Звідки виникла її ідея – з Візантії чи з Болгарії – точно не встановлено [5]. На думку М.Слуховського, називати “софійський книжковий фонд “бібліотекою” можна лише умовно. Літопис говорить про “книги”. Термінологія літопису історично правильна. В ті далекі часи слово “книгосховище” ще не існувало” [12, 48–49]. Тому автор вважає, що софійський фонд являв собою велике книжкове зібрання.

Дані про обсяг фонду Софійської бібліотеки досить суперечливі. Так, в “Історії русів” зазначено, що у бібліотеці містилися “тисячі книг рукописних і різних дорогоцінних манускриптів, писаних на різних мовах, і багато між ними таких, які і вченим тодішнім мужам не були відомі, а особливо всі записки й документи, щодо історії правління слов’янських племен і царств і щодо їх законів і устрою” [8, 225].

Дослідник історії російської церкви Є.Голубинський визначав книжковий фонд першої бібліотеки в 500 томів [4]. Отже, про конкретну кількість книг в першій бібліотеці говорити дуже важко, тому що немає достеменних джерел, які б підтвердили ці дані. Але зважаючи на те, що Ярослав Мудрий був освіченою людиною і цинив книгу, то в його бібліотеці повинні були бути основні твори Давньої Русі, як перекладні, так і оригінальні. Адже Ярослав Мудрий започатковує таку духовну справу, як переклад книг, який потім постійно продовжувався.

В.Істрин, який багато працював над встановленням походження різних перекладів з грецької XI–XIII ст., вважав, що у бібліотеці Ярослава як в оригіналах, так і в перекладах мали бути твори різного змісту: “історичні (“Хроніка” Георгія Синкелла і Георгія Амартола або “Історія іудейської війни Йосифа Флавія), природничо-наукові (“Християнська топографія” Козьми Індикоплова), оповідальні (“Повість про Александра Македонського”, “Александрія” або “Повість про Акіра Премудрого”), житійні (“Житіє Василя Нового”), апокрифічно-пророцькі (“Одкровення Мефодія Патарського”), богословсько-догматичні (“Сповідання віри” Синкелла) тощо [7, 4].

Ярослав Мудрий ще за життя віддав свою бібліотеку Софійському собору, який і став хранителем першої бібліотеки Давньої Русі, але зберегти бібліотеку на той час було справою нелегкою.

За припущеннями А.Глухова, Софійський собор мав декілька бібліотек: одні з них гинули, а на їх місці виникали інші [6]. Руйнування бібліотек було пов’язане, насамперед, з історичними подіями, які відбувалися в ті часи. В 1203 р. Софію грабували половці в союзі з руськими князями, від цього, звичайно, постраждав книжковий фонд. Пізніше, у 1240 р., Софійський собор грабували татари.

На сьогоднішній день не існує єдиної точки зору на те, куди саме поділася бібліотека Ярослава Мудрого. Так, в “Історії русів” стверджується, що Софійська бібліотека, “збережена у печерах від усіх попередніх навал і руїн” [8, 226].

З певною умовністю, продовжувачем книжкової традиції Ярослава Мудрого може бути названа бібліотека Києво-Софійського собору. Ця невелика бібліотека є найстарішою в Києві, сформувалася вона в XVII ст., коли Київ став культурним центром у Східній Європі. Ця бібліотека була створена за заповітами відомих письменників, церковних ієрархів: Варлама Ясинського, Самуїла Миславського, Євгена Болховітинова. Цінність бібліотеки Києво-Софійського собору полягає в тому, що вона мала багато церковнослов'янських стародруків. За даними В. Барвінка, в її рукописному каталозі записано близько 276 стародруків XVI–XVIII ст. [3].

З Львівських видань бібліотека мала первісток друкарні – “Апостол” надрукований першодрукарем Іваном Федоровим в 1574 р., “Євангеліє” – 1636 р. та “Тріюдь цвітна” – 1642 р. З видань Острозьких Софійська бібліотека мала “Острозьку Біблію” 1581 р.; з Дерманських видань “Октоїха” 1604 р.; з видань Стратинських “Службник” 1604 р.; з видань Віленських “Службник” 1617 р.; з видань Київських “Службник” 1620 р., “Акафісти” 1625 р. та “Лексикон” Памви Беринди, “Патерик Печерський” 1760 р.; з видань Московських “Тріюдь пісна” 1635 р., “Пролог” 1643 р., “Псалтир” 1653 р. Загалом можна вважати, що бібліотека Софійського собору започаткувала розвиток книжкової й бібліотечної справи на Русі.

В 1045–1051 рр. син Ярослава, новгородський князь Володимир, побудував ще один Софійський собор, в Новгороді, і тут була заснована велика бібліотека. Як зазначає М.Слуховський, у фонді цієї бібліотеки “були найдавніші рукописи, які були призначені не для читання, а для переписування” [12, 52]. Частина книг цієї бібліотеки збереглася до наших днів і в наш час зберігається в Російській Національній бібліотеці в Санкт-Петербурзі (колишній Державній публічній бібліотеці ім. М.Є. Салтикова-Щедрина).

Бібліотеки при церквах та соборах у XI–XII ст.ст. відкривалися у Чернігові, Полоцьку, Володимирі. У другій половині XI ст. виникає новий тип бібліотеки – монастирська. Найдавнішою й найвидатнішою серед них була бібліотека Києво-Печерського монастиря, яка мала багате зібрання давньоруських і перекладних творів. Початок бібліотека Києво-Печерської Лаври веде з часів існування Печерського монастиря. У домонгольський період вона була, ймовірно, однією з найбільших монастирських бібліотек у Європі. Для порівняння, книжкове зібрання Крайландського абатства в Англії, яке нараховувало близько 300 томів, розглядалося сучасниками як виняткове явище [5]. У бібліотеці Києво-Печерського монастиря на 1593 р., крім Євангелій, було понад 60 рукописних книг [2, 377–379]. За часів архімандрита Єлисея Плетенецького (1599–1624 рр.) кількість книг у Лаврській бібліотеці зростає, причому написи на книгах свідчать, що багато з них надійшло від архімандритів – наступників Єлисея Плетенецького. У XVII ст. бібліотека мала спеціальне приміщення, де був розташований весь книжковий фонд. Під час великої пожежі, що сталася у Лаврі у 1718 р., згоріла майже вся бібліотека. Для відновлення її лаврська адміністрація, зокрема, архімандрит Іоанікій Сенютювич (1715–1729 рр.), доклала багато зусиль, але в 1732 р. бібліотеку чекала нова неприємність. За надрукування без узгодження з вищим церковним керівництвом твору Стефана Яворського “Камінь віри” Синод звелів київському митрополиту Рафаїлу Заборовському зібрати всі примірники книги і закрити їх у бібліотечній кімнаті [5]. Лаврська бібліотека залишалася опечатаною протягом десяти років, і лише архімандрит Тимофій Щербицький у 1741 р. дістав дозвіл розпечатати бібліотеку і пустити “Камінь віри” у продаж. Крім загальної лаврської бібліотеки, у Києво-Печерській Лаврі у XVIII ст. існували бібліотеки-філіали. При друкарні в особливій “коморі” зберігалося багато стародруків, таких, як “Євангеліє” 1697 р., “Апостол” 1695 р. і 1722 р., “Службник” 1682 р. і 1708 р. Ці книги за необхідністю передавалися до лаврської бібліотеки. Такі ж філії бібліотеки існували у приписаному до Лаври Зміївському

монастирі, Китаївській і Голосіївській пустинях і в деяких церквах на території лаврських вотчин [11].

Часті спустошення, яким піддавалася Лавра під час татаро-монгольської навали, польсько-козацьких війн, неодноразові пожежі знищили велику кількість давніх документів, що зберігалися у Лаврі. Давня Печерська бібліотека майже повністю загинула під час пожежі, яка трапилася у 1718 р. Оскільки Нижня Лавра постраждала набагато менше, порівняно з Верхньою, залишилися невеличкі книгосховища у церквах Близніх і Дальніх печер із цінними рукописами XV ст. У 20–60-х роках XVIII ст. створюється фактично нова Печерська бібліотека.

Як зазначається у Систематичному каталозі книг бібліотеки Києво-Печерської Лаври, із стародруків церковнослов'янською мовою вона мала книги: XVI ст. (16 примірників), XVII (203 примірника) [11]. З Лаврських видань першої половини XVII ст. у бібліотеці були такі книги: “Анфологон” 1619 р., “Бесіди на 14 посланій Св. Апостола Павла” Іоанна Златоуста 1623 р., його ж – “Бесіди на Діяння Апостольські” 1624 р., “Службник” 1629 р., “Апостол” 1630 р., “Тріодь цвітна” 1631 р., “Євангеліє учительне” 1637 р., “Тріодь пісна” 1648 р.

Мав бібліотеку і Києво-Михайлівський монастир, в його рукописному каталозі можна знайти 70 стародруків [3]. Цінна бібліотека Михайлівського монастиря тим, що в ній є такі церковнослов'янські стародруки, яких немає в інших київських бібліотеках. Найціннішим церковнослов'янським виданням бібліотеки Михайлівського монастиря є “Часословець”, надрукований у Кракові Швайпольштом Фіолем у 1491 р. [3]. В бібліотеці зберігалися і інші стародруки: “Службник”, надрукований в друкарні Мамоничів в 1583 р.; “Євангеліє учительне”, “Службник”, надруковані в Києво-Печерській Лаврі в 1637 і 1639 рр. та ін.

Серед значних релігійно-просвітницьких осередків Волинського краю в XV ст. виділявся Загорівський монастир та його бібліотека. Загорівський православний Різдво-Богородицький монастир третього класу міститься в с.Новий Загорів (стара назва Волинця) Локачівського району Волинської області. Час його заснування відносять до XIII ст. Але перші писемні відомості про нього з'являються лише наприкінці XV ст. Засновниками монастиря були волинські землевласники Загоровські. Пізніше монастирем опікувалася родина Чацьких, які були спадкоємцями Загоровських. Проте у 1719 р. Чацькі почали сповідувати уніатство, що позначилося на діяльності монастиря. Лише у 1839 р. монастир з бібліотекою був знову повернутий до православ'я. 120 років панування в ньому унії негативно позначилися на розвитку монастиря та його бібліотеки. Бібліотека монастиря була докладно досліджена професором Волинської духовної семінарії А.Добротворським, а у 1851 р. він докладно описує її. Через 12 років він опублікував цей матеріал у “Вестнике Юго-Западной и Западной России”. Добротворський підкреслював, що бібліотека мала каталог, який було укладено в 1769 р. і який зберігається донині в архіві Почаївської лаври у вигляді рукописної книги. За каталогом у бібліотеці налічувалося 325 книг, значну частину з них становили латинські й польські книги, слов'янських книг було лише 31. Слов'янські книги являють собою богослужбні й богословські твори. Єдиним твором світського характеру був збірник, названий у каталозі “Загорівський збірник”, або “Вірші слов'янські рукописні” [5]. На той час це була уніатська бібліотека. Найбільш цінними книгами в бібліотеці монастиря були такі, як “Апостол” (1554), “Євангеліє”, виготовлене в Галіції та подароване П.Загоровським у 1563 р. Загорівському монастирю. У монастирській бібліотеці були богослужбні книги. Серед них – “Мінеї”, “Пролог святих отців”, “Слово Іоанна Златоуста”, “Номоканон, або Кормча книга”, “Службник”, виданий Львівським братством, та “Требник” Петра Могили, надрукований у Києві, та ін.

Безумовно, існувала бібліотека й у Почаївському монастирі (Почаївській Свято-Успенській Лаврі). У писемних джерелах Почаївський монастир вперше згадується у 1450 р., але, за даними Н.Опалка, в архіві Почаївської Лаври знаходиться рукописна праця

“Книга исковь и документов” за 1661 р., в якій стверджується, що поселення київських ченців відбулося ще у 1240 р. [9]. Отже, є підстави вважати датою заснування 1240 р. Згідно з переказами, першими поселенцями Почаївського монастиря були учні святого Мефодія, які проповідували Христову віру. Монастир відіграв визначну роль в історії української культури, писемної, зокрема. Безумовно, книговидавнича діяльність не могла здійснюватися без монастирської бібліотеки. Бібліотека в цей час вже існувала, оскільки переписування книг у ній було налагоджене. І відомо, що перший настоятель монастиря Іов Залізо, який перебував на цій посаді майже півстоліття, високо підніс моральний і релігійний авторитет монастиря, в тому числі і в галузі писемної культури.

Існувала бібліотека і в Дерманському монастирі, який був заснований у XV ст. князем Василем Федоровичем Красним (гарним). Управителем цього монастиря протягом 1575–1576 рр. був першодрукар Іван Федоров. У 1602 р. князь Костянтин Острозький здійснює свою давню мрію – засновує в Дерманському монастирі культурно-освітній центр. Ставши самостійним, монастир виріс у великий осередок української культури на Волині. Звичайно, в цьому монастирі був не лише осередок друкарства, а й бібліотека з рукописними і друкованими книгами. Перлинами дерманського зібрання були стародавні слов’янські рукописи: “Поученія” та Євангеліє, подароване монастирю 1499 р. князем К.Острозьким, а також привезений до монастиря князем К.Острозьким рукопис московського походження “Бесіди Іоанна Златоуста на Євангеліє від Матфея” у перекладі (1524 р.) Силуяна, учня Максима Грека. У 1600 р. до бібліотеки монастиря надійшов “Маргарит Іоанна Златоуста” (XVI ст.), а у 1616 р. – “Бесіди Григорія Богослова”(XVI ст.). На цей час у Дермані, очевидно, вже були “Творіння Діонісія Ареопагіта” (рукопис 1470–1490-х рр.) та Служебна мінея на грудень, написана напівуставом наприкінці XIV ст. на пергаменті. Зберігалися тут і примірники книг, виданих у самому монастирі. У рукописному каталозі бібліотеки Дерманського монастиря 1791 р. наведені описи 381 книжки. В бібліотеці також зберігалися книги, які належали Мелетію Смотрицькому, який у 1627 р. посів місце настоятеля Дерманського монастиря.

Отже, протягом сторіч бібліотеки монастирів та соборів були найбільшими книжковими зібраннями, які існували на території Русі-України. Сам факт накопичення книг у монастирських бібліотеках має велике значення: завдяки цьому дійшли до нашого часу неоціненні пам’ятки давньої руської писемної культури. Монастирі та собори виступали не лише релігійно-духовними, а й етнокультурними центрами, що тривалий час забезпечували динамічний розвиток культури, зокрема, писемної. Адже тривалий час монастирі та собори на українських землях являли собою острови освіченості, сконцентрувавши тут кращі інтелектуальні сили, здатні займатися перекладами, письменством, літописанням, літературною полемікою.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Абрамов К.И.* История библиотечного дела в СССР. – М., 1989.
2. Архив Юго-Западной России. – Ч. 1. Т. 1. – К., 1856.
3. *Барвінок В.* Загальний огляд стародруків київських бібліотек. – К., 1924.
4. *Голубинский Е.* История русской церкви: В 8-ми тт. Т. 1. – М., 1904.
5. *Горбаченко Т.Г.* Вплив християнства на становлення писемної культури Русі-України: релігієзнавчо-філософський аспект. – К., 2001.
6. *Глухов А.* “В лето 1037...”. – М., 1974.
7. *Истрин В.М.* Очерк истории древнерусской литературы домонгольского периода. – Пг., 1922.
8. *Кониский Г.* История руссов или Малой России. – М., 1846.
9. *Опалко Н.* Почаївський монастир: історія і легенди // Почаївський монастир в контексті історії та духовності українського народу. – Тернопіль, 1995.

10. Полное собрание русских летописей... – Т. 1. – Вып. I: Повесть временных лет. – Л., 1926.
11. Систематический каталог книг библиотеки Киево-Печерской Лавры. – К., 1908.
12. *Слуховский М.И.* Библиотечное дело в России до XVIII века. – М., 1968.